

*Мікола Хмяльніцкі
Таццяна Кабрэжыцкая
Эла Дзюкава*

ГІСТОРЫЯСОФСКАЯ РЭФЛЕКСІЯ, ВЫКЛІКАНАЯ БЕЛАРУСКАЯ КАЗКАЙ «КОТ МАКСІМ»

Апошнім часам і славянскі, і еўрапейскі фальклорны матэрыял усё часцей разглядаецца праз шырокі міждысцыплінарны падыход, што прадугледжвае такія блокі даследчыцкіх кірункаў, як этналагічны, моўна-культурны, нацыянальна-ідэнтыфікацыйны, гістарычны, геаграфічны, канфесійны і некаторыя іншыя. Асабліваю ўвагу навукоўцаў прыцягвае так званая «катэгорыя пагранічча», пры даследаваннях якой гісторыкі, этнолагі, літаратуразнаўцы, фалькларысты звяртаюцца да шматлікіх славянскіх кантэкстаў [3]. У тэарэтычным плане пры даследаванні культурных ўзаемадачыненьняў актуалізуецца даўняя ідэя А. Вёсялоўскага пра «сустрэчныя плыні». Акадэмік А. Вёсялоўскі падкрэсліваў абавязковасць вывучэння аналогій паміж традыцыямі культуры, якая ўспрымае, і тых культур, якія здзяйснялі на яе ўплыў. Сёння пры даследаванні іншанацыянальнага кампаненту ў фальклоры нельга не ўлічваць існавання на час узнікнення тэкстаў пэўнай *этналагічнай кантактнай зоны, гісторыка-геаграфічнага рэгіёну* і інш.

Беларуская казка «Кот Максім» разглядалася навукоўцамі ў жанравых адносінах як чарадзейная. Запісана яна была ў Койданаве на Міншчыне. Варыянты сюжэта сустракаюцца ў запісах беларускіх фалькларыстаў П. Шэйна, Е. Раманава, украінскіх П. Чубінскага, І. Рудчанкі. Поўная назва разгледжанай намі казкі – «Кот Максім – сват, зайцы, ваўкі». Загаломак раскрывае прыпіску казкі ў геаграфічным ключы да славянскіх зямель: побач з катом у загалоўку пазначаны традыцыйныя для ўсходнеславянскіх лясоў насельнікі – зайцы і ваўкі. Як сказана ў адпаведнай кнізе выдання «Беларуская народная творчасць», «беларускія і ўкраінскія варыянты гэтага сюжэтнага тыпу вельмі набліжаюцца да казак аб жывёлах» [2, 482].

Нашу ўвагу прыцягнула прысутнасць у творы ў якасці яшчэ аднаго галоўнага персанажа рэальна існаваўшай гістарычнай асобы – пана Глінскага. Тыповы для жанру казак сюжэтны матыў, які звязвае гэтага героя з царскім акружэннем, у пэўнай ступені таксама абумоўлены некаторымі гістарычнымі рэаліямі. Звесткі пра род Глінскіх можна знайсці ў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Даволі разгорнутую інфармацыю пра радавод князёў Глінскіх падаюць украінскія гісторыкі. Цалкам верагодна, што стрыжнявы казачны матыў вырастаў з акалічнасцей жыццёвага лёсу князя Міхайла Глінскага. Род Глінскіх бярэ пачатак ад хана Залатой Арды Мама. Адзін з прадстаўнікоў татарскага роду асеў у Глінску на Задняпроўі, атрымаўшы мястэчка ў спадчыннае валоданне. «Міхайлу Глінскаму, татарыну па паходжанні, католіку па веравызнанні, русіну паводле кола сувязей, еўрапейцу па спосабу жыцця і адукацыі, пазнейшая

гісторыяграфічная традыцыя прыпісвала ролю апошняга збройнага сімвала ў супрацьстаянні ВКЛ і Масковіі» [7, 157]. Аднак на самой справе згаданыя збройныя змаганні на пачатку XVI ст. пераўтварыліся ў сямейную акцыю разгалінаванага роду Глінскіх і звязаных з ім баяраў Кіеўшчыны, Мазыршчыны, Тураўшчыны. Улетку 1508 г. Міхайла Глінскі эмігрыраваў у Маскву, адначасова з ім выехала яшчэ пяцёра Глінскіх, шасцёра прадстаўнікоў іншых княскіх родаў і васемнаццаць баяраў.

Для разумення як лёсу гістарычнай асобы, так і фальклорна-міфалагічнай парадыгмы вобраза казачнага героя варта яшчэ дадаць, што Міхайла Глінскі, які нарадзіўся каля 1470 г., першую палову свайго жыцця правёў у Заходняй Еўропе, атрымліваючы веды ва ўніверсітэтах Іспаніі, Італіі, Нямеччыны. Некаторы час ён, смелы, разумны, ініцыятыўны, быў пры двары аўстрыйскага імператара Максіміліяна I Габсбурга. Аднак вяртанне ў ВКЛ не спрыяла кар’еры маладога князя, і вялікі князь маскоўскі Васіль III запрасіў Глінскага пад сваю руку, абяцаўшы перадаць пад пратэкцыю князя ўсе тэрыторыі, якія Глінскі здабыў у збройных паходах.

Зразумела, казка – найперш прадукт вуснай народнай творчасці. Аднак вучоныя справядліва адзначаюць, што на крышталізацыю вобраза гістарычнага героя ў фальклоры ўплывала акружэнне знакамітай асобы, адукацыя і вопыт людзей, якія маглі быць знаёмыя з культурай розных народаў. Побач з Глінскім безумоўна былі прадстаўнікі не толькі ўсходніх, але і цэнтральных, заходніх рэгіёнаў Еўропы, што, цалкам верагодна, магло пазначыцца на развіцці сюжэта казкі «Кот Максім».

З сусветных літаратурных апрацовак аналагічных сюжэтаў пра ката вядомасць атрымаў знакаміты «Кот у ботах» Шарля Перо. Аднак пад пяром французскага казачніка новы варыянт казкі пра прыгоды ката – «Le Chat botte» – узнік у 1697 г., на некалькі стагоддзяў пазней тых акалічнасцей, якія характарызуюць падзейны час казкі «Кот Максім». Важна падкрэсліць, што міфапаэтычная традыцыя ў казцы, якая выявілася і ў беларускім варыянце, падае ката як дапаможніка, сябра галоўнага героя, яго своеасаблівае другое «я». Яшчэ адзін знакавы момант у характарыстыцы пана, якому служыць кот Максім, гэта мянушка, прыдомак да прозвішча пана: гаспадар ката фігуруе ў казцы як Глінскі-Папялінскі. З сюжэта вядома, што хата Марціна Глінскага-Папялінскага *«абярнулася і згніла, засталася адна печ», гаспадар жыў у печы, «попел перасыпаў»* [2, 305]. У народнай культуры пасля *хаты* менавіта *печ* з’яўляецца галоўным сакральным сімвалам. Такім чынам, мянушку *Папялінскі* варта разглядаць як знак жыццяздольнасці. Мянушка ўводзіць беларускую казку ў шэраг тыпалагічна падобных гісторый пра Папялушку. Можна прыгадаць тут варыянты з калекцыі запісаў рускага даследчыка А. Афанасьева пра Івана Папялова, які дванаццаць гадоў ляжаў у попеле, а потым, скінуўшы з сябе дванаццаць пудоў попелу, пераўтварыўся ў ката [6].

Асаблівай увагі ў сувязі з гістарычным героем казкі «Кот Максім» заслугоўваюць шматлікія легенды пра Пяста і Попеля – заснавальнікаў Польшчы. Літаратурная апрацоўка гісторыі Пяста і Попеля месціцца ў першай польскай гістарычнай хроніцы Ананіма Гала [1]. Створана была на

лацінскай мове, як лічыцца, паміж 1112 і 1115 гадамі, аднак вядомасць атрымала ў спісах XIV ст. Не абміналі сваёй увагай легенду пра Пяста і Попеля і многія іншыя сярэдневяковыя храністы.

Ян Длугаш (1415–1480), вучоны, дыпламат, царкоўны дзеяч, аўтар першай фундаментальнай гісторыі Польшчы, апісваў падзеі, што мелі непасрэднае дачыненне і да ўкраінцаў, і да беларусаў [Гл. 8]. «Летапісы, альбо Хронікі слаўнага Каралеўства Польскага» Яна Длугаша, якія былі створаны ў 1455 – 1480 гг. і ў якіх мова вялася пра гісторыю не толькі Польшчы, але шырэй – еўрапейскіх і ўсходнеславянскіх народаў, не магла не карыстацца папулярнасцю. Як пішуць беларускія даследчыкі, шмат увагі Длугаш «аддаваў гісторыі ВКЛ, у канцы жыцця вывучыў «рускую» мову, каб чытаць летапісы, у тым ліку беларускія («Летапісец вялікіх князёў літоўскіх»). У яго «Гісторыі» падрабязна апісана знешнепалітычная гісторыя ВКЛ (барацьба з татарамі, крыжакамі, Масковіяй, Польшчай), шмат месца адведзена ўнутрыпалітычнай сітуацыі» [4, т. 1, 592]. Паказальна, што будучы сынам удзельніка Грунвальдскай бітвы 1410 г., Длугаш гістарычна верна асэнсваў значэнне перамогі над Тэўтонскім ордэнам. Вучоны-храніст вельмі высока ацаніў час праўлення Вітаўта (? – 1430), які ў памяць насельнікаў ВКЛ уваходзіў як захавальнік старажытнага гонару, як сімвал закону і справядлівасці. У сувязі з гэтым набывае асаблівы сэнс пададзены Длугашам новы варыянт легенды пра Пяста і Попеля. Пяст кіраваў сваім народам разумна і справядліва, ён забяспечыў людзям парадак, стаў сімвалам сакральнай сувязі чалавека з роднай зямлёю. Попель у інтэрпрэтацыі Длугаша быў жанаты з нямецкай княжною. І менавіта яна, яе характар і прымхі былі прычынай маральнага падзення Попеля, які не трымаўся правілаў продкаў. З Попелем і Папялідамі Длугаш звязваў нацыянальныя катаклізмы, што абумоўлены былі складанымі адносінамі паміж краінамі-суседзямі. Тут міфалагічная традыцыя спалучаецца з выразнай гістарычнай аналогіяй, сучаснымі для Длугаша падзеямі. Можна лічыць, што на першае месца ў новым варыянце легенды, створаным напрыканцы XV ст., выступаюць ужо і нацыянальна-культурны, і ідэалагічны падтэксты.

Іншыя гістарычныя дакументы раскрываюць нам лёс Міхайла Глінскага. Бунтар не знайшоў паразумення з маскоўскім кіраўніком і вырашыў вярнуцца ў ВКЛ, аднак яго намеры былі раскрытыя. Глінскага арыштавалі і кінулі ў турму, дзе ён знаходзіўся больш дзесяці гадоў. Пазіцыі князя ўзмацніліся, калі яго пляменніца стала жонкай Васілія III. Менавіта ў шлюбе Васілія III з Аленай Васільеўнай Глінскай нарадзілася дзіця, якому суджана было ўвайсці ў гісторыю пад імем Івана Грознага. Пасля смерці Васілія III Глінскі некаторы час з’яўляўся рэгентам пры пляменніцы, аднак скончыў сваё жыццё ў турме: яго звінавацілі ў памкненнях да ўзурпацыі ўлады. Абарвалася жыццё Міхайла Глінскага ў 1534 г.

Вяртаючыся да беларускай казкі «Кот Максім», заўважым, што падобную сюжэтную аснову змяшчае і беларуская казка «Кот і дурань». Праўда, прозвішча Глінскі ў ёй не пазначана: кот раіць свайму падапечнаму дурню называцца панам Папялінскім, а гэта ізноў адсылае нас да героя

папярэдняй казкі. Паводле задумы казкі «Кот і дурань», такая хітрасць ката прадуманая. Відавочна, пан Папялінскі быў даволі вядомы ў краі, і кот імкнуўся гэтым прыёмам узяць аўтарытэт жаніха-дурня. Зрэшты, у абодвух казак падобная і канцоўка: галоўныя героі перамагаюць Змея і пасяляюцца ў яго палацы, «дзе золата са стрэх капала». Асобнай увагі заслугоўваюць апошнія радкі другой казкі: «Так і стаў дурань панаваць у Змеевым двары. Яно праўда, што разумнейшым ён не зрабіўся...» [2, 312; падкрэслена намі. – *Аўт.*].

Сюжэты названых казак ілюструюць розныя палажэнні пра фальклорныя міграцыйныя працэсы. Міжнацыянальныя сувязі, якія ў іх прачытваюцца, могуць быць вынікам непасрэдных дачыненняў стваральнікаў вуснага эпасу і прадстаўнікоў культурнай эліты, з'яўляцца фактам перадачы, запазычання гістарычнага вопыту, бяскончых кантактаў паміж народамі ў часе і прасторы. Абедзве беларускія казкі пацвярджаюць некаторыя тэарэтычныя палажэнні, выказаныя сучасным рускім даследчыкам В. Лапіным, пра магчымасць выдзялення некаторых узроўняў запазычанняў у народнай культуры. У казках «Кот Максім», «Кот і дурань» прачытваюцца асобныя перагукі з іншанацыянальнымі фальклорнымі тэкстамі, блізкімі па тэматыцы і сістэме вобразаў, на побытавым узроўні. Можна знайсці і запазычаныя «сакралізаваныя» матывы, якія не атрымалі ў новым творы дастатковай трансфармацыі, аднак у выніку пэўных гісторыка-культурных аналогій могуць аб'ектыўна прачытвацца.

Вывучэнне лакальнай нацыянальнай з'явы з улікам асаблівасцей культурнага памежжа на міжрэгіянальных і міждысцыплінарных узроўнях – справа сапраўды шматбаццальная і перспектыўная.

ЛІТАРАТУРА

1. Аноним Галл. Хроника. – М., 1961.
2. Беларуская народная творчасць. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / рэд. В. К. Бандарчык. – Мінск, 1971.
3. Вялікае княства Літоўскае: энцыклапед.: у 2 т. / рэдкал.: Г. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2005.
4. Вахніна, Л. Категорія фольклорнага пограниччя в слов'янських контекстах / Л. Вахніна, Л. Мушкетик // Слов'янські обрії. Вип. 2. Міжнародний з'їзд славістів (Охрид, республіка Македонія). – Київ, 2008.
5. Лапин, В. Морфология культуры / В. Лапин // Фольклор и народная культура: сб. ст. – Спб., 2003.
6. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева. М., 1985.
7. Яковенко, Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Київ, 2006.
8. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 1–11. – Warszawa, 1961–85.